

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΕΤΕΡΟΣΧΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ

APPLIQUÉE

εφαρμοσμένη
γλωσσολογία

journal of
applied linguistics

journal de
linguistique appliquée

2001

θεσσαλονίκη
thessaloniki

No 17

ΟΙ ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΥΠΟ

Σπύρος Α. Μοσχονάς

*Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Abstract: The columns on language usage in the Greek newspapers and periodicals are examined in order to identify the *linguistic* and *ideological* standards by means of which Standard Modern Greek is being conceptualized and spoken of in public discourse. Although the linguistic standards employed reproduce parochial ideological oppositions, which belong to the history of the perennial Greek *language question*, in recent years a significant change has occurred in the conception of 'proper usage'. A new model has emerged, which places emphasis on a small set of writing practices, focusing on particular constructions; this new 'phraseological' model tends to replace the once dominant 'grammatical' or 'morphological' approach, which used to place emphasis on the morphology and the etymology of words. While the traditional model was considered appropriate for general education, the new one can be seen as means for securing 'symbolic distinction' to a smaller group of *craft professionals* (writers, editors, proofreaders).

«Και βέβαια, κυρία μου, έχω κάνει σφάλματα.
Ουδείς άσφαλτος.»
(Άντζελα Δημητρίου)

άσφαλτος -η -ο: (λογοτ., λαϊκότρ.) που δεν έχει
σφάλει ή που δεν κάνει σφάλματα || σίγουρος.
(Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής
του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη)

0. Ιδεολογία και πρακτική

Δεν υπάρχει ιδανικότερο σημείο για να μελετήσει κανείς την *υλική υπόσταση* της γλωσσικής ιδεολογίας (για να δανειστούμε έναν όρο του Λουί Αλτουσέρ) από το σημείο όπου η ιδεολογία μετατρέπεται σε πρακτική, παρεμβαίνοντας για να διορθώσει ή να τροποποιήσει τον *κοινό* τρόπο γραφής και ομιλίας. Πρόκειται για σημείο στο οποίο η ιδεολογική μεταγλώσσα (ο λόγος για τα ελληνικά) επιχειρεί να μετατραπεί σε γλώσσα ('τα σωστά ελληνικά').

Το σημείο αυτό συνάντησης ιδεολογίας και πρακτικής, μεταγλώσσας και γλώσσας, είναι ιδανικό για τον ερευνητή. Του επιτρέπει να προσεγγίσει συγχρονικά τις αντιλήψεις για την κοινή γλώσσα. Του επιτρέπει να συγκεντρώσει πρωτογενές υλικό –όπως είναι *οι διορθωτικές στήλες στον ελληνικό Τύπο*– και να το επεξεργαστεί προς την κατεύθυνση ενός ιδεολογικού μέσου όρου, τη στιγμή ακριβώς που οι ιδεολογικές αντιλήψεις που μελετά επιδιώκουν οι ίδιες ν' αποκρυσταλλωθούν ως μέσοι όροι –ως κοινές αντιλήψεις. Καθοριστική προς την κατεύθυνση αυτή είναι η συμβολή των 'εργατών' ή των 'τεχνιτών' της τυποποίησης (των 'επαγγελματιών της γραφής': συγγραφέων, επιμελητών, διορθωτών' για το ρόλο των *craft professionals*, βλ. Cameron 1995: κεφ. 2): κυρίως αυτών που πιστεύουν, που εφαρμόζουν, που προπαγανδίζουν. Δεν υπάρχει ιδεολογία χωρίς πιστούς.

1.1 Ορολογία

Ως *διορθωτικές οδηγίες* θα θεωρούμε εδώ όλα τα κείμενα που προτείνουν συγκεκριμένες διορθωτικές πρακτικές. Ως *διορθωτικές πρακτικές* εννοούμε παρεμβατικές συμπεριφορές που έχουν αφετηρία κάποια διάκριση μεταξύ σωστού και λάθους, κατάλληλου και ακατάλληλου, καλού και κακού, και αποβλέπουν στη 'βελτίωση', τη ρύθμιση δηλαδή, της γλωσσικής συμπεριφοράς των ομιλητών μιας γλώσσας, κυρίως στο γραπτό λόγο. Σύμφωνα και με την καθιερωμένη ορολογία, *οδηγοί γλωσσικής αγωγής* –ή 'οδηγοί σωστής χρήσης', καθώς θα το προτιμούσαν οι συγγραφείς τους– είναι όλα τα εκτενέστερα κείμενα –φυλλάδια ή βιβλία, με δομή συνήθως σπονδυλωτή– στα οποία περιλαμβάνονται και επεξηγούνται διορθωτικές οδηγίες. Τα άρθρα

του ημερήσιου ή περιοδικού Τύπου που περιλαμβάνουν τέτοιες διορθωτικές οδηγίες τα ονομάζουμε *διορθωτικές στήλες* ή *διορθωτικές επιφυλλίδες*.

1.2 Αντικείμενο της έρευνας

Τακτική (δεκαπενθήμερη) διορθωτική στήλη έχει στην εφ. *ΤΑ ΝΕΑ* (στο ένθετο περιοδικό του Σαββάτου *Τα πρόσωπα – 21^{ος} αιώνας*) ο Γιάννης Η. Χάρης («Μικρά γλωσσικά») και είχε, μέχρι πριν από λίγο καιρό, στο περ. *ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗ* ο «Γλωσσαμύντωρ» [Νίκος Πολίτης] («Γλωσσομαχίες», εβδομαδιαία). Τακτική είναι και η εβδομαδιαία στήλη «Μαργαριτάρια» στην εφ. *ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ* (ένθετο περ. *ΤV ΕΘΝΟΣ*). Αυτές τις τρεις στήλες θα εξετάσουμε εδώ. Βέβαια, και άλλες γλωσσικές στήλες έχουν διορθωτική άποψη, όπως η στήλη «Τι σημαίνει» του Π. Αλεξιάδη στην εφ. *ΑΔΕΣΜΕΥΤΟΣ ΤΥΠΟΣ* [Ρίζου] – αλλά δεν θα ασχοληθούμε εδώ με στήλες που δεν είναι αποκλειστικά ή κάπως συστηματικότερα διορθωτικές ή δεν εμφανίζονται σε ευρείας κυκλοφορίας έντυπα¹.

2.1 Επικοινωνιακό πλαίσιο

Πρέπει εξ αρχής να υπογραμμιστεί ο εκδοτικός πληθωρισμός νεότερων οδηγιών, οδηγιών και επιφυλλίδων. Στο εμπόριο κυκλοφορούν διάφοροι 'οδηγοί σωστής χρήσης'. Διορθωτικές οδηγίες περιλαμβάνονται σε λεξικά όπως του Γ. Μπαμπινιώτη (ως πλαισιωμένα σχόλια). Η διορθωτική επιφυλλίδα είναι η διαρκέστερη υποκατηγορία γλωσσικής επιφυλλίδας στον ελληνικό Τύπο και είναι συνήθως τακτική (Μοσχονάς 2001). Αρκετοί από τους διαθέσιμους οδηγούς (Παπαζαφείρη 1987: 129 κ.ε., Παπαζαφείρη 1997) συγκεντρώνουν κείμενα που πρωτοδημοσιεύτηκαν στον Τύπο· οι περισσότεροι (Καρζής 1987, ΑΠΕ 1988, Μαρωνίτης επιμ. χ.χ., Τζαννετάκος 1991) είναι γραμμένοι ειδικά για ή/και από δημοσιογράφους.

Η διορθωτική οδηγία δεν περιορίζεται στα έντυπα Μέσα· αντίστοιχα είδη τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών εκπομπών –*τηλεοπτικών/ραδιοφωνικών επιφυλλίδων*, θα τις λέγαμε – είναι τα (εκδομένα) «γλωσσικά πεντάλεπτα» του Εμμ. Κριαρά (1987) στην τηλεόραση καθώς και παρόμοιες εκπομπές στο ραδιόφωνο, λ.χ. του Δ. Λυπουρλή (1994α & β). Διορθωτική επιφυλλίδα έχουμε και στο Ίντερνετ («Ακηκόαμεν και απεκωφώθημεν» του Ν. Βασιλάκου στην πύλη in.gr).

Ανάλογου περιεχομένου είναι και ορισμένες τηλεοπτικές εκπομπές, όπως της NET «Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική» που επιμελείται ο Γ. Μπαμπινιώτης, η οποία σε ξεχωριστή ενότητά της ασχολείται και αυτή με τη διόρθωση γλωσσικών λαθών. Ακόμη και τηλεπαιχνίδια, όπως το παλαιότερο

και επιτυχημένο «Ομιλείτε ελληνικά» ή το πολύ νεότερο και αποτυχημένο “Lexiplex”, προϋποθέτουν και εφαρμόζουν κάποια διορθωτική πρακτική, στο μέτρο που από τους παίκτες ζητείται να διαχειριστούν γλωσσικά (λ.χ. κατασκευάζοντας νεολογισμούς, ανασύροντας αρχαϊσμούς ή ερμηνεύοντας λέξεις) τη διάκριση μεταξύ σωστού και λάθους (διάκριση εγγενή σε κάθε παιχνίδι αυτού του τύπου)².

Η σχετική αυτή ανεξαρτησία από το Μέσο και από το είδος (κειμένου ή εκπομπής) αποδεικνύει και τη –σχετική– σπουδαιότητα της διορθωτικής πρακτικής. Συχνές είναι και οι επιστολές διορθωτικού περιεχομένου στις εφημερίδες. Η επισήμανση γλωσσικών λαθών (η ‘αλιεία μαργαριταριών’) και οι προτάσεις για τη διόρθωσή τους είναι από τα αγαπημένα χόμπι των επιστολογράφων.

Η διορθωτική πρακτική έχει λοιπόν συλλογικότητα. Η παροχή γλωσσικών προτύπων προφανώς ανταποκρίνεται σε ζήτηση, που δεν είναι μικρή. Η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής πολλαπλασιάζει τη ζήτηση αυτή.

2.2 Αντιδράσεις

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε στην *πρακτική των επαγγελματιών διορθωτών ή ‘επιμελητών’*, την οποία κυρίως στηρίζει η νεότερη παραγωγή διορθωτικών οδηγιών· θα ήταν παράλειψη επίσης να μην αναφερθούμε στις λίγες, αλλά τεκμηριωμένες αντιδράσεις στην εκδοτική διορθωτική πρακτική.

Τα τελευταία χρόνια, η εκδοτική διορθωτική πρακτική φαίνεται να διαμορφώνεται στη βάση ενός συλλογικά οργανωμένου ρεπερτορίου· ενδεικτικά: ο *Οδηγός της ελληνικής γλώσσας* των εκδ. Πατάκη (Ιορδανίδου 2000) βασίζεται στη διορθωτική πρακτική των εκεί εκπαιδευόμενων και εργαζόμενων διορθωτών (πβ. Μοσχονάς 2000). Οι διορθωτές δεν σημειώνουν πλέον μόνον ορθογραφικά ή τυπογραφικά λάθη ούτε αλλάζουν, λ.χ., όλα τα ‘ακόμα’ σε ‘ακόμη’ ή όλα τα ‘τίποτα’ σε ‘τίποτε’· διορθώνουν, επίσης, ακυριολεξίες, ασυνταξίες, αρχαϊσμούς, εννοιολογικά και μεταφραστικά σφάλματα. Η επαγγελματική αυτή ομάδα έχει διαμορφωμένη μια συλλογική αίσθηση των ‘σωστών ελληνικών’, την οποία ενίοτε επικαλείται προκειμένου να αναβιβαστεί από την ταπεινή βαθμίδα του διορθωτή δοκιμίων στην υψηλή βαθμίδα του ‘επιμελητή’.

Η σημαντικότερη αντίδραση στις εκδοτικές διορθωτικές παρεμβάσεις είναι του Φίλιππου Ηλιού (2000). Ο Ηλιού εστιάζει στο γεγονός ότι η διορθωτική πρακτική αλλοιώνει την πνευματική ζωή του τόπου –δημιουργεί έναν ‘μέσο όρο’ από τον οποίο επωφελούνται κυρίως όσοι βρίσκονται *κάτω* από τον μέσο όρο:

«Κανέναν δεν φαίνεται να έχει απασχολήσει το γεγονός ότι [...] υπάρχει μια αισθητή νόθευση της πνευματικής μας ζωής, καθώς, εξαιτίας, ακριβώς, αυτών των παρεμβάσεων των 'επιμελητών', πολλαπλασιάζονται οι 'πνευματικές παρουσίες', και οι συγγραφείς που, κανονικά, πρώτα θα έπρεπε να μάθουν γράμματα» (Ηλιού 2000: 10).

Για να το πούμε με τους όρους αυτής της ανακοίνωσης: ο Ηλιού αρνείται τη δυνατότητα διάκρισης σε όσους θεωρεί ότι δεν (θα έπρεπε να) την έχουν³.

3. Γλωσσικά και ιδεολογικά πρότυπα

Έχοντας εξετάσει το ευρύτερο επικοινωνιακό πλαίσιο των διορθωτικών οδηγιών, μπορούμε τώρα να δούμε ποια πρότυπα ακολουθούν οι διορθωτικές στήλες εφημερίδων και περιοδικών ευρείας κυκλοφορίας.

«Μαργαριτάρια», TV ΕΘΝΟΣ. Πρόκειται για στήλη στιλιζαρισμένη, γραφιστικά και γλωσσικά. Περιλαμβάνει επισημάνσεις που χωρίζονται σε τρία μέρη, τον εντοπισμό, το σχόλιο και τη διόρθωση, τα οποία εισάγονται με τις ενδείξεις «>Ακούστηκε: ... >Το λάθος: ... >Το σωστό: ...». Στο πλαίσιο της στήλης παρουσιάζονταν αρχικά τρεις επισημάνσεις τη φορά, τελευταία έχουν διπλασιαστεί. Πρόκειται για λάθη του ραδιοτηλεοπτικού λόγου, δηλαδή λόγου προφορικού, γι' αυτό πολλά καταγράφονται ως λάθη προφοράς: παράδειγμα: «>Ακούστηκε: *Μου λείπει η αθρώπινη αγάπη (δυο φορές και με άρθρωση άσπογη)*. >Το λάθος: *Πολλά σου λείπουν...* >Το σωστό: *Ας το αφήσουμε κι αυτό αδιόρθωτο*» (23/4/2001). Η πραγματική κλίση της στήλης είναι προς τα λεγόμενα 'νοηματικά λάθη', λ.χ. «>Ακούστηκε: *Το βρέφος ήταν άμαχος*» (14/5/2001)· «>Ακούστηκε: *Έπαθε διάρρηξη του παρθενικού μιάντα*» (20/3/2001)· «>Ακούστηκε: *Τη σκότωσε θανάσιμα...* >Το λάθος: *Δηλαδή πώς αλλιώς θα τη σκότωνε;* >Το σωστό: *Τη σκότωσε*» (3/10/2000).

Τα σχόλια εντοπισμού και διόρθωσης απευθύνονται συχνά σε διπλό ακροατήριο: αναφέρονται σε αυτόν που έκανε το λάθος, ενώ αποτείνονται στον αναγνώστη: π.χ. «>Ακούστηκε: *Παρατηρούνται φαινόμενα παλινόσθησης Ποντίων*. >Το λάθος: *Α, εσύ χρειάζεσαι ... ξενιτεμό*. >Το σωστό: *Φαινόμενα εκπατριισμού, ήθελε να πει...*» (26/6/2000). Αυτό το πρότυπο διπλής αναφοράς, ειρωνικής βεβαίως, φανερώνει και τον μεσολαβητικό ρόλο της στήλης ανάμεσα σε εκφωνητές/κανάλι της ραδιοτηλεόρασης και κοινό -ότι και να 'ναι ένα ραδιοτηλεοπτικό περιοδικό, είναι πάντως περιοδικό 'λαϊκό'. Ιδιαίτερη προτίμηση για λάθη επωνύμων δεν διακρίναμε, γειτονικές όμως στήλες δεν διστάζουν να κατονομάσουν επώνυμες τηλεπαρουσιάστριες και επώνυμους παρουσιαστές, κυρίως αθλητικών μεταδόσεων (βλ. λ.χ. «Μαργαριτάρια στον ωκεανό του ... Σουνίου», 23/1/2001).

Ας παρατηρήσουμε ότι καμία αιτιολόγηση των λαθών δεν κρίνεται αναγκαία (λεξιλογικού τύπου εξηγήσεις παρέχονται ενίοτε στη στήλη του *TV ΕΘΝΟΣ* «Ρωτάτε να σας πούμε για...»). Η επισημάνση των λαθών είναι ευθύβολη και η διόρθωσή τους σχεδόν αυτονόητη. Η διάκριση σωστού-λάθους είναι απόλυτη· βλ. 20/2/2001: «*►* Ακούστηκε: *Αυτό προαιωνίζει ότι...* *►* Το λάθος: *Α, παιδί μου, εσύ χρειάζεσαι πριόνισμα...* *►* Το σωστό: *Προοιωνίζεται. Τι να κάνουμε, αυτό είναι το σωστό...*».

Οι επισημάνσεις μοιάζουν ν' αντλούνται από ένα γενικό απόθεμα, από ένα 'κοινό κτήμα', γεγονός που συνάδει με τον 'λαϊκό' χαρακτήρα της στήλης. Πολλά λάθη είναι 'παραδρομές' ή 'ολισθήματα', 'γκάφες' ή 'boners' (Goffman 1981) και αιτιολογούνται ως τέτοια (βλ. «Μαργαριτάρια στον ωκεανό του ... Σουνίου», ό.π.). Αυτό δεν σημαίνει ότι η διόρθωσή τους είναι απαλλαγμένη προϋποθέσεων. Ιδού, ενδεικτικά, δύο προϋποθέσεις που πληροί η στήλη: α) Το διορθωτικό πρότυπο της είναι *λεξικό-φρασεολογικό* μάλλον παρά *γραμματικό-μορφολογικό*: εστιάζει δηλαδή περισσότερο στη λέξη και στη φράση παρά στο τυπικό ή γραμματικό υπόδειγμα (βλ. και παρακάτω). β) Οι επισημάνσεις, εμμέσως, ταυτίζουν το λάθος με ιδιότητες όπως 'άγνοια', 'ημιμάθεια', 'χαζομάρα': το πρότυπο δηλαδή είναι αυτό του *στιγματισμού*: μαζί με το λάθος στιγματίζεται και μια, στερεοτυπικά σχηματισμένη, κοινωνική ομάδα: αρνητικές ιδιότητες χαρακτηρίζουν, υποτίθεται, τις παρουσιάστριες περισσότερο από τους παρουσιαστές και τους παρουσιαστές αθλητικών εκπομπών περισσότερο από τους παρουσιαστές 'σοβαρών' εκπομπών. Ιδού και δύο προϋποθέσεις που η στήλη δεν πληροί: α) Δεν γίνονται παρά ελάχιστες διορθωτικές επισημάνσεις για ξενισμούς ή δάνειες λέξεις: το πρότυπο δηλαδή δεν είναι καθαριστικό (το καθαριστικό πρότυπο είναι πολύ πιο διαδεδομένο στις στήλες που αντλούν από τον γραπτό λόγο, όπως θα δούμε αμέσως). β) Οι επισημάνσεις στιγματίζουν τη λαθεμένη χρήση αρχαϊστικών στοιχείων (λ.χ. *οι ενολοχεύοντες κίνδυνοι*, 11/12/2000), αλλά όχι από καθαρεύουσα σκοπιά: η στάση προς τα αρχαϊστικά στοιχεία είναι μάλλον ανεκτική, χωρίς να είναι συντηρητική.

«Γλωσσομαχίες». *ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗ*. Περνώντας στη στήλη «Γλωσσομαχίες», η εικόνα μας για τη διορθωτική οδηγία αλλάζει αμέσως. Εντυπωσιάζει, πρώτα απ' όλα, η έκταση των «Γλωσσομαχιών»: δύο στήλες (μισή σελίδα) στην αρχή, ολόκληρη σελίδα αργότερα, κάθε βδομάδα επί επτά χρόνια περίπου (16/4/1994-22/6/2001). Πρόκειται για στήλη με απήχηση; Δεν γνωρίζουμε. Συχνά, συχνότατα πάντως φιλοξενεί και σχολιάζει επιστολές αναγνωστών -η στήλη δηλαδή έχει τον κύκλο της. Και, κατά τα φαινόμενα, ο κύκλος της έκλεισε.

Η στήλη, ήδη στην εναρκτήρια εξαγγελία της, επικαλείται το «ευρύ κοινό», για το οποίο ο Τύπος και το κρατικό ραδιόφωνο ήταν, υποτίθεται, «όχι πολύ παλιά», ένα είδος «δασκάλου» που το βοηθούσε «να μάθει γράμματα». Ο «Γλωσσαμύντωρ» απευθύνεται συλλογικά στο κοινό του, το οποίο θέλει να εκπαιδεύσει γύρω από λέξεις και φράσεις, με αφορμή την επισήμανση κάποιου μαργαριταριού στον Τύπο, στην τηλεόραση ή στο ραδιόφωνο, με απώτερο στόχο πάντως «να ευαισθητοποιήσουμε τους ανθρώπους του τύπου» – να ευαισθητοποιήσει δηλαδή τον πομπό μάλλον παρά τον δέκτη:

«Από αυτήν εδώ λοιπόν τη στήλη, θα σας ενημερώνουμε για τέτοια και για άλλα μαργαριτάρια που θα υποπίπτουν στην αντίληψή μας. Θα τα επισημαίνουμε, θα τα αναλύουμε, θα βρίσκουμε ποιο είναι το σωστό και θα αναφέρουμε όλες τις παραμέτρους του: γραμματικό ή συντακτικό τύπο, ετυμολογία, αντίθετα, συνώνυμα, παράγωγα, σχετικά κλπ.» (16/4/1994).

Το πρότυπο λοιπόν εξαρχής είναι δηλωμένα *λεξικό-φρασεολογικό*. Η στήλη, επιπλέον, παρέχει πληθώρα *γραμματικών-μορφολογικών* πληροφοριών, στη βάση ενός *ιστορικού-ετυμολογικού* προτύπου· λ.χ., με αφορμή το ερώτημα «προσδοκά ή προσδοκεί», αναλύεται η δομή της λέξης, η καταγωγή και η αρχική της σημασία, τα παράγωγά της, αρχαία και νέα, κ.ο.κ. (βλ. «Γλωσσομαχίες», 21/5/1994· δεκάδες τα παρόμοια παραδείγματα). Το *γλωσσικό* (γλωσσολογικό) υπόδειγμα της στήλης είναι λοιπόν ταυτοχρόνως *λεξικό-φρασεολογικό, γραμματικό-μορφολογικό και ιστορικό-ετυμολογικό* (εννοείται ότι το μορφολογικό της πρότυπο είναι αυτό της παραδοσιακής γραμματικής). Επιπλέον, παρά τις περιοδικές αναφορές της στήλης στα ηλεκτρονικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (βλ. λ.χ. «Καναλικά», 25/3/2000, 9/2/2001 και άλλοτε), η στήλη δίνει προτεραιότητα –όπως υποδεικνύει και το είδος των παραδειγμάτων της– στον γραπτό λόγο –ούτε καν στον προφορικά εκφερόμενο γραπτό. Τα τέσσερα αυτά σημεία (η προτεραιότητα στον γραπτό λόγο και η ταυτόχρονη υιοθέτηση των τριών προτύπων, του λεξικού-φρασεολογικού, του γραμματικού-μορφολογικού και του ιστορικού-ετυμολογικού) ορίζουν ενιαίο υπόδειγμα που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε: το *παραδοσιακό εγκυκλοπαιδικό υπόδειγμα γλωσσικής κατάρτισης*. Το υπόδειγμα αυτό εξακολουθεί να κυριαρχεί, λ.χ., στη Μέση Εκπαίδευση.

Τα παραδείγματα-αφορμές της στήλης δεν προέρχονται από τη λογοτεχνία –προέρχονται κυρίως από τον Τύπο ή από το απόθεμα του συγγραφέα (αντίθετα, η στήλη του *ΕΘΝΟΥΣ* «Μαργαριτάρια» αντλεί, όπως σημειώσαμε, από γενικό απόθεμα, από ‘κοινό κτήμα’, γεγονός που εξηγεί και τον ‘λαϊκό’ της χαρακτήρα). Ο «Γλωσσαμύντωρ» δεν κανονίζει με αισθητικά, καλλιλογικά ή διαισθητικά κριτήρια. Η στήλη, όσο την παρακολουθήσαμε, επι-

χειρηματολογεί υπέρ της ορθότητας μάλλον παρά υπέρ της καλλιέπειας. Δύσκολο λοιπόν ν' αποφασίσουμε αν ακολουθεί την αισθητική της ομοιομορφίας –παρά, βέβαια, μόνο στο μέτρο που κάθε διορθωτική πρακτική αποσκοπεί στην ομοιομορφία (του γραπτού λόγου ιδίως). Ο «Γλωσσαμύντωρ», όπως και όλοι οι συνάδελφοί του, διακρίνει με απόλυτο τρόπο το σωστό από το λάθος· δεν τα θεωρεί έννοιες διαβαθμίσιμες.

Η στάση του «Γλωσσαμύντωρος» απέναντι στα νεότερα δάνεια της ελληνικής είναι μετριοπαθώς καθαριστική· έμφαση δίνει στην προσαρμογή· βλ. λ.χ. «Αποτουρκοποίηση», 8/9/2000, και «Ξένες λέξεις», 15/9/2000:

«Συνεπώς, μια γλώσσα δεν διακρίνεται και δεν αναγνωρίζεται τόσο από τις ρίζες και τις ετυμολογίες, οι οποίες συχνά χάνονται στα βάθη των χιλιετιών, όσο από τις γραμματικές της ιδιομορφίες: τα άρθρα, τις καταλήξεις, την κλίση ονομάτων και ρημάτων, τη σύνταξη. Αυτά πρέπει να διαφυλάττει ως κόρην οφθαλμού αν θέλει να επιβιώσει. Κι αν διατηρεί και κάποιες ξένες λέξεις. Δεν χάλασε ο κόσμος. Αν είναι και τουρκικές, μπρε τζάνουμ! Θα τις φοβηθούμε δηλαδή; Τις δικές μας γιατί δεν τις φοβούνται όσοι τις έχουν; Όλοι τις έχουν. Ακόμα και οι Τούρκοι.»

Ο «Γλωσσαμύντωρ» δείχνει ανοχή στα αρχαϊστικά στοιχεία:

«Είναι βέβαια αξιέπαινη και παρήγορη η προσπάθεια ορισμένων να χρησιμοποιούν λέξεις, φράσεις και εκφράσεις της καθαρεύουσας και της αρχαίας. Έχουν αντιληφθεί, φαίνεται, πως δεν είναι δυνατόν ούτε να τις καταργήσουμε ούτε να τις μεταγλωττίσουμε όλες στη νεοελληνική. Καλώς. Πρέπει όμως να τις χρησιμοποιούν σωστά.» (14/5/1994).

Ανοχή δείχνει ο «Γλωσσαμύντωρ» γενικότερα απέναντι στη γλωσσική ποικιλία, στο μέτρο, βέβαια, που του γίνεται αντιληπτή: ανεκτή είναι η πολυτυπία καθαρεύουσας-δημοτικής και λόγιων-λαϊκών στοιχείων (βλ. 27/12/ 2000, 5/1/2001· πβ. 17/11/2000).

Όσον αφορά ειδικότερα την ιδεολογική τοποθέτηση της στήλης, ο «Γλωσσαμύντωρ» προπαγανδίζει την ιδέα της ενιαίας γλώσσας: «Από τη στήλη αυτή έχουμε διακηρύξει κατ' επανάληψη ότι η Ελληνική πρέπει να διδάσκεται ενιαία, έτσι ώστε οι χρήστες της να γνωρίζουν τότε, πού και γιατί λέμε άλλοτε έτσι και άλλοτε αλλιώς το ίδιο πράγμα» (17/11/2000· πβ. 13/5/2000)⁴. Η στήλη εκφράζει ένα είδος λόγιας ανοχής ή επιφυλακτικής υποστήριξης του δημοτικισμού και σιγματίζει ακραίους δημοτικούς ή ψευτοδημοτικούς τύπους (πβ. «Εγκεφαλικά Δημοτικά», 4/12/1999). Επίσης, αποδέχεται το μονοτονικό σύστημα (βλ. 22/1/2000, 12/2/2000, 8/4/2000, 15/4/2000, 13/5/2000, 3/6/2000, 21/7/2000, 26/8/2000, 25/5/2001, 1/6/2001).

«Μικρά Γλωσσικά», *TA NEA*. Η στήλη αυτή διανύει τον τρίτο χρόνο της (βλ. «Με ένα κεράκι», 25/3/2000). Είναι φωτογραφημένα επώνυμη γράφεται από επαγγελματία 'επιμελητή εκδόσεων και μεταφραστή'. Η επιχειρηματολογία της είναι συγκροτημένη και 'μοντέρνα'. Από πολλές απόψεις αποτελεί ένα είδος διορθωτικής εμπροσθοφυλακής. Προβλέπουμε ότι, μακροπρόθεσμα, θα έχει μονιμότερες επιδράσεις στην εκδοτική πρακτική.

Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, εάν η στήλη έχει απήχηση· σε αντίθεση με τις «Γλωσσομαχίες», η στήλη του Γ. Η. Χάρη δεν φαίνεται να συγκεντρώνει φανατικούς επισκέπτες (βλ. «Οι επισκέπτες της σελίδας», 4/11/2000) και, παρά το συχνά οξύ ύφος της, δεν έχει προκαλέσει ανοιχτές αντιπαραθέσεις. Συσπειρώνει στον κύκλο της επιστήμονες, όπως τους συνεργάτες στο αφιέρωμα «Δέκα μύθοι για τη γλώσσα», 16/9/2000.

Από την άποψη της κατάρτισης του συντάκτη της, η στήλη εκπροσωπεί μια δεσπόζουσα επαγγελματική διορθωτική αντίληψη –δεν εκφράζει την πρακτική του 'μέσου όρου', αυτήν που εμμέσως στιγματίζει ο Φ. Ηλιού (βλ. παραπάνω), αλλά μια 'διακεκριμένη' διορθωτική πρακτική. Ο συντάκτης της έχει εμπειρία στον νεότερο λογοτεχνικό-δοκιμογραφικό κανόνα –όχι τόσο τον δημοσιογραφικό–, τον οποίο παρακολουθεί μικροσκοπικά, όπως προδίδουν πολλά από τα (χωρίς παραπομπές) παραθέματά του, κυρίως από τη λογοτεχνία· πβ. «Που... και που...», 17/6/2000. Τα παραδείγματά του τα αξιολογεί συχνά από την άποψη της καλλιέπειας μάλλον παρά της ορθότητας, όπως προδίδουν οι αξιολογικές εκφράσεις που ενίοτε χρησιμοποιεί: 'αγκυλωμένη διατύπωση' (11/3/2000), 'εκτρωματική χρήση' (24/3/2000), 'απροσδιόνυση συνάντηση' [για τη μίξη δημοτικής-καθαρεύουσας] (26/8/2000), 'πρόχειρος λόγος' (3/6/2000), 'τερατώδες' (9/9/2000), 'απλούστερο, ωραιότερο, εκφραστικότερο' (20/5/2000) κ.ά.

Όσον αφορά την ιδεολογική της τοποθέτηση, η στήλη επιχειρηματολογεί συχνά υπέρ του δημοτικισμού· οι 'μάχες' της διεξάγονται κυρίως στο πεδίο της ιστορίας, όπου, ασφαλώς, έχουν ήδη κερδηθεί· γι' αυτό και η στήλη αντιστέκεται στην 'αναθεώρηση της γλωσσικής ιστορίας'· βλ. λ.χ. «Νοσταλγία και ακρισία», 15/7/2000· πβ. τα ιστορικά σημειώματα «Ο ανθηρός 20^{ος} αιώνας», 15/1/2000, «Η δίκη των τόνων και του παππούλη τα αμπελοχώραφα», 24/12/1999, κ.ά.

'Συγχρονικός' στόχος της στήλης παραμένει ό,τι ανέκαθεν ήταν στόχος του δημοτικισμού, δηλαδή η καθαρεύουσα· η στήλη στιγματίζει ιδιαίτερα τη νεότερη 'οιηματική' χρήση της καθαρεύουσας, όπως εύστοχα την έχει χαρακτηρίσει ο Παντελής Μπουκάλας (1999:505)· βλ. σχετικά «Παύσε, πωχέ Παναγιωτάκη», 27/1/2001· «Φουστάνελα με γραβάτα», 12/8/2000· «Η χλιδά-

τη κουρελού και τα μεταξωτά βρακιά», 26/8/2000· «Δαρείου και Παρυσάτιδος;», 13/1/2001· πβ. «Η κουλτούρα της κλάψας, η γλώσσα και ο Νότης», 17/3/2001 – οι τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί. Επίσης, δηλωμένος στόχος της στήλης είναι ο συντηρητισμός, όχι αποκλειστικά ο γλωσσικός· βλ. ενδεικτικά «Οι αθάνατοι μύθοι και οι Αθάνατοι», 17/2/2001. Η στήλη έχει καθορισμένους ιδεολογικούς εχθρούς: τον Μπαμπινιώτη («Ο Σεφέρης, η Ιστορία και ο κ. Μπαμπινιώτης», 8/4/2000), την εκκλησία («Οι αναθυμιάσεις των ημερών και το οστεοφυλάκιο της γλώσσας», 1/7/2000) τον μανταμσουσουδισμό («Παύσε, πτωχέ Παναγιωτάκη», 27/1/2001).

Ο συντάκτης της στήλης ακολουθεί 'απομυθοποιητική' στάση στα γλωσσικά ζητήματα· βλ. το αφιέρωμα «Δέκα μύθοι για τη νεοελληνική γλώσσα», 16/9/2000. Συχνά επιχειρεί στα σημειώματά του να ελέγξει διαδεδομένες γλωσσικές προλήψεις· βλ., λ.χ., «Γλώσσα = λέξεις; Και πόσες;», 22/4/2000, για την ταύτιση της γλώσσας με τις λέξεις της· «Ό ποτέ δή ποτέ!», 16/12/2000, για την ταύτιση γλώσσας και γραφής. Επικρίνει επίσης την 'προεπιστημονική' διδασκαλία της γλώσσας («Ο τρόμος της επανάληψης», 6/5/2000, μότο: «Διάφοροι απλουστευτικοί 'κανόνες' βαλτώνουν στην προεπιστημονική ηλικία της διδασκαλίας της γλώσσας, και μας κρατούν εκεί καθλωμένους, με τη μαγική ισχύ που χαρακτηρίζει τα γλωσσικά ξόανα και τοτέμ»). Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Χάρης είναι υπερασπιστής του μονοτονικού (βλ. «Η δίκη των τόνων και του παππούλη τα αμπελοχώραφα», 24/12/1999).

Η στήλη λοιπόν αποδέχεται, φαινομενικά, το σύνολο σχεδόν των χαρακτηριστικών ενός 'ορθόδοξου' δημοτικιστικού προτύπου. Δεν δείχνει ανοχή στα αρχαϊστικά στοιχεία και ακολουθεί την οδό του στιγματισμού της καθαρεύουσας. Ο συντάκτης της δεν είναι υπερασπιστής της ιδεολογίας της ενιαίας γλώσσας, όπως ο «Γλωσσαμύντωρ»· περί ασυνέχειας στον γραπτό λόγο, βλ. «Πιπέρι και στα λάχανα», 30/12/2000· πβ. «Ο νοικοκύρης του σπιτιού», 29/7/2000.

Άλλα χαρακτηριστικά της στήλης δεν είναι τόσο αυτονόητα όσο επιβάλλει η υποτιθέμενη ιδεολογική της καθαρότητα –ούτε εντός του πλαισίου του δημοτικισμού. Έτσι, παρά την απομυθοποιητική της στάση απέναντι στην αντίληψη που ταυτίζει γλώσσα και γραφή, η στήλη δίνει απόλυτη προτεραιότητα στον γραπτό λόγο, από τον οποίο σχεδόν αποκλειστικά αντλεί τα παραδείγματά της, όπως ήδη επισημάναμε. Αν και αντιμετωπίζει θετικά τον δανεισμό και τη γλωσσική επαφή, η στήλη είναι φανατικά *ενάντια* στα μεταφραστικά δάνεια, κυρίως ενάντια στις λανθάνουσες επιρροές, όπως αποτυπώνονται στη φράση μάλλον παρά στη λέξη –ενάντια σε «ό,τι προδίδει μετάφραση», όπως το διατυπώνει ο ίδιος ο Χάρης· βλ. «Ναι-Όχι, σημειώσατε

Χ», 2/12/2000, μότο: «Οι ξενισμοί δεν αποτελούν τυπικά λάθος, δημιουργούν ωστόσο πρόβλημα όσο επεκτείνεται η χρήση τους χωρίς να γίνονται κοινό κτήμα, οπότε με δυσκολία αποκρυπτογραφούμε κάθε φορά το νόημα». Ορισμένοι από τους 'ξενισμούς' που δεν ανέχεται το γλωσσικό αισθητήριο του Χάρη είναι οι ακόλουθοι: εκφράσεις όπως «μια σειρά από» και «το γαλάζιο του ουρανού» («Το γαλάζιο του ουρανού», 3/6/2000), ενικόκλιτα ουσιαστικά στον πληθυντικό, όπως «τα ύφη» και «οι πολιτικές» («Αυτοί και οι εαυτοί τους», 29/1/2000), προταγμένα εμφατικά του τύπου «είναι αυτό που ...» («Είναι αυτό που είναι που ...», 20/5/2000), προταγμένοι προσδιορισμοί του τύπου «Μισοπλαγιασμένη κοντά εις την εστίαν, ... η θεια Χαδούλα» («Μαγική εικόνα», 21/10/2000), παράλειψη άρθρου σε συμπλοκή ονοματικών φράσεων, όπως στο παράδειγμα «οι Σολωμός και Ελύτης» («Η Μήτσος και Γιώργης», 2/2/2000· «Τα άναρθρα», 26/2/2000), καταχρήσεις στην παράλληλη σύνταξη, του τύπου «να συναντήσουν και να μιλήσουν με ...» («Δύο σε ένα», 11/3/2000), συμφωνία υποκειμένου-απρόσωπου ρήματος («Δεν επιτρέπεστε διά να ομιλείτε», 26/5/2001) κ.ά. Παρά το έκδηλο καθαριστικό της προφίλ, η στήλη δείχνει πάντως κάποια ανοχή στη γλωσσική ποικιλία – όχι βέβαια τόσο στην 'παραδοσιακή' πολυτυπία του γλωσσικού ζητήματος όσο στην προφορική ποικιλία, λ.χ. του ιδιώματος των νέων (η οποία όμως, έτσι κι αλλιώς, δεν αφορά το αντικείμενο της στήλης, που είναι, όπως είδαμε, ο γραπτός λόγος)· βλ. «Τα άγλωσσα, τα αφασικά νιάτα», 7/10/2000· «Μαγική εικόνα, 21/10/2000· «Κανονικά ελληνικά και αργκό», 18/11/2000. Η υπεράσπιση της γλωσσικής ποικιλίας μοιάζει με μετέωρο ιδεολογικό αίτημα που δεν συναρτάται με την πρακτική της στήλης, που μάλλον δείχνει προτίμηση προς μία αισθητική της ομοιομορφίας. Όπως και ο «Γλωσσαμύντωρ», ο Χάρης δεν θεωρεί διαβαθμίσιμη την έννοια του λάθους, αν και τη θεωρεί έννοια σχετική: «τα σημερινά σωστά είναι τα χτεσινά λάθη» («Με ένα κεράκι», 24/3/2000).

Η στήλη, προφανώς, δεν ακολουθεί το παραδοσιακό εγκυκλοπαιδικό υπόδειγμα γλωσσικής κατάρτισης. Το ιστορικό-ετυμολογικό πρότυπο μοιάζει να έχει οριστικά εγκαταλειφθεί· σπανίως θα παρουσιάσει ο συντάκτης ιστορικές ή ετυμολογικές πληροφορίες για τις λέξεις ή τις φράσεις που σχολιάζει. Ομοίως, έχει εγκαταλειφθεί (ή απλώς προϋποτίθεται) το γραμματικό-μορφολογικό πρότυπο· ο συντάκτης δεν ενδιαφέρεται να παρουσιάσει μορφολογικά παραδείγματα ή άλλες γραμματικές πληροφορίες, παρά μόνο για να σιγματίσει ενδεχόμενη κατάχρηση (βλ. λ.χ. «Η κατωτατοποίηση της ποίησης», 23/6/2001, σχετικά με τα παράγωγα σε -ποίηση). Τα «Μικρά γλωσσικά», αντιθέτως, τηρούν απολύτως το λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο,

παρ' όλο που ο συντάκτης τους κρατά κάποιες αποστάσεις από αυτό (βλ. λ.χ. «Λάθη και ασκήσεις εξουσίας, 13/8/1999· «Με ένα κεράκι», 24/3/2000). Σε όλα σχεδόν τα σημειώματα, η διορθωτική επισήμανση οργανώνεται γύρω από τη φράση και τον πυρήνα της, τη λέξη.

4. Σύνοψη και συγκρίσεις

Μπορούμε να συνοψίσουμε τις παρατηρήσεις μας και για τις τρεις στήλες που εξετάσαμε με τη βοήθεια του ακόλουθου Πίνακα (όπου η παύλα δηλώνει έλλειψη επαρκών στοιχείων και το ερωτηματικό επιφύλαξη):

	<i>Μαργαριτάρια</i>	<i>Γλωσσομαχίες</i>	<i>Μικρά Γλωσσικά</i>
Ιδεολογία της ενιαίας γλώσσας	-	Ναι	Όχι
Ιδεολογία του δημοτικισμού	-	Ναι (;)	Ναι
Ανοχή στα αρχαιστικά στοιχεία	Ναι (;)	Ναι	Όχι
Υπεράσπιση του μονοτονικού	-	Ναι	Ναι
Προτεραιότητα στον γραπτό λόγο	Όχι	Ναι	Ναι (;)
Καθαριστική στάση	Όχι (;)	Όχι (;)	Ναι (;)
Ανοχή στη γλωσσική ποικιλία	-	Ναι (;)	Όχι (;)
Κριτήριο ορθότητας	Ναι	Ναι	Ναι
Απόλυτη διάκριση σωστού-λάθους	Ναι	Ναι	Ναι
Κριτήριο καλλιέπειας	Όχι	Όχι	Ναι
Αισθητική της ομοιομορφίας	-	Ναι (;)	Ναι (;)
Λεξικό-Φρασεολογικό πρότυπο	Ναι	Ναι	Ναι
Γραμματικό-Μορφολογικό πρότυπο	Όχι	Ναι	Όχι
Ιστορικό-Ετυμολογικό πρότυπο	Όχι	Ναι	Όχι

Είναι διδακτικές οι συγκρίσεις των στηλών στον παραπάνω Πίνακα. Η σύγκριση αναδεικνύει κοινά χαρακτηριστικά, που μοιάζουν να χαρακτηρίζουν τη διορθωτική οδηγία ως είδος· όλες οι διορθωτικές οδηγίες θεωρούν απόλυτη (μη διαβαθμίσιμη) τη διάκριση σωστού-λάθους· όλες δείχνουν περιορισμένη ανοχή στη γλωσσική ποικιλία και έκδηλη προτίμηση στην αισθητική της ομοιομορφίας· η έμφαση όλων είναι στο γραπτό λόγο (ακόμα και η στήλη «Μαργαριτάρια» διορθώνει τον προφορικό λόγο με βάση απόθεμα που προέρχεται από τον γραπτό).

Η σύγκριση θα μπορούσε επίσης να αναδείξει κυρίαρχες νοοτροπίες, που πάντως δεν δεσμεύουν συνολικά τη διορθωτική πρακτική. Τα σχετικά δημοσιεύματα, στην πλειονότητά τους και παρά τις επιφανειακές διαφορές

τους, ορίζουν τη 'σωστή χρήση' με βάση το υπόδειγμα των ολίγων, δηλαδή των 'επαγγελματιών της γραφής': αναπαράγουν ιδεολογικές αντιθέσεις που ανήκουν στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, συντηρώντας έτσι την ασάφεια που χαρακτηρίζει ορισμένες ρυθμίσεις της νεοελληνικής κοινής, ιδιαίτερα σε σχέση με τη χρήση λόγιων στοιχείων (βλ. παρακάτω): τέλος, προϋποθέτουν μια απλοϊκή ονοματοθετική αντίληψη που δίνει έμφαση στη λέξη και στον φρασεολογισμό, ενώ παραγνωρίζει τους γραμματικούς (μορφολογικούς-συντακτικούς) κανόνες: τα δημοσιεύματα βασίζονται οριστικά στο λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο.

Η σύγκριση θα μπορούσε, τέλος, να εστιαστεί σε μεταβλητές συστοιχίες χαρακτηριστικών (που μεταβάλλονται από εποχή σε εποχή και από κοινό σε κοινό). Είναι σημαντικό ότι το ιστορικό-ετυμολογικό πρότυπο έχει εγκαταλειφθεί, ενώ το γραμματικό-μορφολογικό πρότυπο μπαίνει και αυτό στο περιθώριο. Μαζί τους όμως εγκαταλείπεται και η ανάγκη για αιτιολόγηση της διορθωτικής οδηγίας, που σημαίνει ότι δεν έχει εγκαθιδρυθεί –και ίσως δεν μπορεί καν να ιδρυθεί– στέρεο 'συγχρονικό' πρότυπο στη βάση του φρασεολογικού-λεξικού υποδείγματος.

Είναι απαραίτητο να δούμε τις αλλαγές αυτές σε ιστορική προοπτική.

5. Ιστορικό πλαίσιο

Οι νεότερες γλωσσικές οδηγίες ανήκουν σε νέα φάση της διορθωτικής πρακτικής, της οποίας το σημείο εκκίνησης μπορεί να προσδιοριστεί χοντρικά γύρω στη δεκαετία του '80, δηλαδή λίγο μετά την καθιέρωση της δημοτικής.

Μικρή έρευνα αρκεί για να μας πείσει ότι οι πρώτοι οδηγοί γλωσσικής αγωγής υπηρετούν την ιδεολογία και την πρακτική του δημοτικισμού. Της καθαρεύουσας είχαμε γραμματικές, αλλά χρηστικούς οδηγούς όχι –παρ' όλο που είχαμε, βεβαίως, χρηστικούς οδηγούς σε καθαρεύουσα, λ.χ. οδηγούς για τη σύνταξη δικογράφων. Η καθαρεύουσα δεν χρειαζόταν οδηγούς όσο είχε με το μέρος της την εκπαίδευση και η χρήση των λόγιων ή αρχαϊστικών στοιχείων που ανέχεται το δημοτικιστικό αισθητήριο μπορεί άνετα να εξηγηθεί, έστω και απρόθυμα, σ' έναν οδηγό της δημοτικής ή, καλύτερα, της νεοελληνικής κοινής.

Αν δούμε οδηγούς του δημοτικισμού, όπως τις *Σύντομες οδηγίες για την καλή χρήση της δημοτικής* που δημοσίευσαν στα 1963-64 ο Ευάγγελος Παπανούτσος και ο Θρασύβουλος Σταύρου, διαπιστώνουμε αμέσως ότι οι οδηγοί αυτοί ακολουθούν το πρότυπο οργάνωσης μιας παραδοσιακής γραμματικής –πρόκειται βέβαια για τη *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική* του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1949).

Οι Παπανούτσος και Σταύρου εξηγούν με τα ακόλουθα λόγια την ανάγκη του χρηστικού οδηγού τους:

«Η *Νεοελληνική Γραμματική* [του Μ. Τριανταφυλλίδη] είναι υπεύθυνος και φωτεινός οδηγός για την καλή χρήση της γλώσσας μας. Αλλά είναι βιβλίο διεξοδικό, πολυσέλιδο, και εκείνοι που θα είχαν την υπομονή να σκύψουν επάνω του και να το μελετήσουν σοβαρά δεν είναι πολλοί, μολονότι δεν είναι λίγοι εκείνοι που έχουν αυτό το χρέος. Ο Τριανταφυλλίδης το ήξερε και σύνταξε, για προχειρότερο βοήθημα, μια μικρή γραμματική επιτομή της μεγάλης. Είναι η *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική* του 1949. Δυστυχώς και αυτού του βιβλίου τις διακόσιες περίπου σελίδες είναι άνθρωποι που τις βρίσκουν πολλές. Είμαστε, βλέπετε, βιαστικοί και πολυάσχολοι.» (Παπανούτσος & Σταύρου 1963-4:19).

Οι *Οδηγίες* τους περιλαμβάνουν σχόλια για την κλίση κυρίως, για τον μορφολογικό δηλαδή ‘κορμό’ μιας γραμματικής, σύμφωνα και με την παραδοσιακή οργάνωση των γραμματικών εγχειριδίων. Η διάκριση της δημοτικής από την καθαρεύουσα παρουσιάζεται κυρίως ως μορφολογική διάκριση, ως διάκριση στο *τυπικό*:

«...γλώσσα δεν είναι οι λέξεις, είναι το *τυπικό*, η υφή του λόγου. [...] Η Δημοτική λοιπόν (όπως και η Καθαρεύουσα) δεν είναι υπόθεση λέξεων – με το ίδιο λεξιλόγιο μπορεί να δουλεύει και η μια και η άλλη. Η διαφορά είναι αλλού – στη *δομή*, [...] δηλαδή στη Γραμματική και στο Συνταχτικό. Δημοτική δε γράφει όποιος αναζητεί λαϊκές («χωριάτικες») λέξεις και αυτές μόνο μεταχειρίζεται – γιατί τότε καταδικάζει την έκφρασή του σε μιαν απελπιστική φτώχεια. Και από την Καθαρεύουσα και από την Αρχαία, ακόμη και από σύγχρονες ξένες γλώσσες (όπως γίνεται λ.χ. στην τεχνική, στο εμπόριο, στη ναυτιλία κλπ.) μπορείς να παίρνεις λέξεις, όταν αποδίνουν με ακρίβεια το νόημά σου· θα τις προσαρμόσεις όμως στο *τυπικό* της Δημοτικής, θα τις υποχρεώσεις να πειθαρχήσουν στη γραμματική και στους συνταχτικούς κανόνες της – και τότε θα έχεις Δημοτική σωστή.» (Παπανούτσος & Σταύρου 1963-4: 15, έμφαση στο πρωτότυπο)⁵.

Αυτό το *γραμματικό-μορφολογικό* πρότυπο παραμερίζεται γύρω στη δεκαετία του '80. (Η μεταστροφή συντελείται κυρίως με τα κείμενα της Ιωάννας Παπαζαφειρή 1987 και 1997, όπως υποδεικνύουν και τα αγοραία κριτήρια, δηλαδή οι συνεχείς ανατυπώσεις των βιβλίων της. Άλλοι οδηγοί της ίδιας περιόδου, με μικτό πρότυπο, μορφολογικό και φρασεολογικό, είναι κυρίως αυτοί που απευθύνονται σε δημοσιογράφους· βλ. παραπάνω.) Χωρίς να εγκαταλείπεται η ασφαλής προσήλωση στον γραμματικό-μορφολογικό

κορμό, ένα νέο πρότυπο προστίθεται στο παλιό (που έχει πλέον αρχίσει να θεωρείται πρότυπο κατακτημένο) και σταδιακά το αντικαθιστά. Το πρότυπο αυτό το ονομάσαμε *λεξικό-φρασεολογικό*. Το νέο πρότυπο δεν έχει πλέον ένα ενιαίο σημείο αναφοράς: το 'τυπικό' μέρος της γραμματικής γνώσης το προϋποθέτει, δεν το καλλιεργεί. Έχοντας απωθήσει ό,τι οι παλαιότεροι δημοτικιστές θα ονόμαζαν 'γνώση της γλώσσας', το νέο πρότυπο καταπιάνεται τώρα με πολλούς διαφορετικούς εκφραστικούς τρόπους, του γραπτού ή του προφορικού λόγου, που όλοι οργανώνονται γύρω από (συντακτικές/συμφραστικές μάλλον παρά μορφολογικές) ιδιότητες της λέξης. Το νέο πρότυπο ασχολείται δηλαδή με ό,τι ονομάζεται 'συνηθισμένα γλωσσικά λάθη', ενώ το εντελώς νεότερο πρότυπο προσπαθεί στην ομάδα αυτή των λαθών να χωρέσει και άλλα. Τι είδους λάθη; Λάθος θεωρείται, λ.χ., να λέμε 'αποφασίζω *ότι*' αντί 'αποφασίζω *να*': λάθος είναι να λέμε 'δουλεύω *σαν* καθηγητής' αντί '*ως* καθηγητής': '*στα* πλαίσια' αντί '*στο* πλαίσιο': 'το γαλάζιο του ουρανού' αντί 'ο ουρανός είναι γαλάζιος': κ.ο.κ. Μπορούν να προστεθούν αρκετές παρόμοιες επισημάνσεις, αλλά πάντως όχι πολλές. Το νέο πρότυπο είναι και αυτό πεπερασμένο. Καλύπτει έναν μεγάλο αριθμό εκφραστικών τρόπων, αλλά πάντως έναν πεπερασμένο αριθμό⁶.

Είναι πρακτικά αδύνατον να αντιμετωπίσει κανείς αυτό το σύνολο εκφράσεων με ενιαίο τρόπο, γραμματικό ή ιδεολογικό: είναι αδύνατον να του δώσει μια ενιαία περιγραφή, γραμματική ή ιδεολογική. Οι προτεινόμενοι εκφραστικοί τρόποι, που αντικαθιστούν τα 'λάθη', δεν είναι απαραίτητως τρόποι της δημοτικής – είναι οι 'καλοί τρόποι' της *σωστής* (αλλά όχι *απαραίτητως κοινής*) γλώσσας, της (γραπτής) γλώσσας δηλαδή, που διαμορφώνεται μετά την καθιέρωση της δημοτικής. Με το νέο πρότυπο δημιουργείται σταδιακά μια μετατόπιση, από τη 'σωστή' χρήση (γραμματικό πρότυπο) στην 'καλή' χρήση (φρασεολογικό πρότυπο), από την 'ορθοέπεια' στην 'καλλιέπεια'.

Καθώς η διορθωτική οδηγία δεν μπορεί πια να βασίζεται σε ενιαία περιγραφή, τα κενά θα κληθεί να καλύψει η ιδεολογία. Και η πιο πρόσφορη ιδεολογία, η πιο διαθέσιμη, ως γνωστόν, είναι αυτή του δημοτικισμού. Μόνο που η ιδεολογία αυτή είχε πάντα έναν εχθρό, που τώρα τον έχει χάσει: την καθαρεύουσα. Παλαιότεροι δημοτικιστές, όπως ο Εμμ. Κριαράς, ασχολούνται ακόμη, και μάλιστα στο πιο πρόσφατο διορθωτικό τους έργο (Κριαράς 2001), όχι τόσο με τους κανόνες της δημοτικής όσο με τη διόρθωση αρχαϊσμών. Ας μη μας παραξενεύει λοιπόν που οι όψιμοι δημοτικιστές συνεχίζουν την πρακτική των παλαιότερων και ασχολούνται και αυτοί, με ανανεωμένο ζήλο, με τη διόρθωση της καθαρεύουσας –όποιας καθαρεύουσας έχει απο-

μείνει. Αφού καθαρεύουσα υπάρχει τόσο λίγη, οι νέοι διορθωτές θα εξακολουθήσουν να επισημαίνουν, όχι χωρίς χαιρεκακία, τα λάθη που προκαλούνται από έλλειψη εξοικείωσης με την καθαρεύουσα (λ.χ. 'των συγκλινόντων απόψεων') ή από προσπάθεια μίμησής της (λ.χ. 'την ακτίνα', 'της εξαχθείσας', 'ο νεοεισελθείς'). Στιγματίζοντας τα λάθη των ολίγων που 'καθαρεύουν', οι νέοι δημοτικιστές αρνούνται στην καθαρεύουσα αυτό που η καθαρεύουσα πάντα επιδίωκε: τη διάκριση των ολίγων, των μορφωμένων, των λογίων. Αν παίρναμε τοις μετρητοίς αυτή τη διορθωτική πρακτική, θα λέγαμε ότι, παραδόξως, μόνο δημοτικιστές πια διακρίνονται από τη γνώση τους της καθαρεύουσας. Η αντίθεση καθαρεύουσας-δημοτικής δεν είναι πλέον αντίθεση ανάμεσα σε δύο ξεχωριστά γλωσσικά πρότυπα, δύο συνολικά διαφορετικούς τρόπους τυποποίησης της κοινής γλώσσας: είναι αντίθεση συμβολική στον τρόπο διάκρισης που επιλέγουν οι επαγγελματίες της γραφής.

6. Αντί συμπερασμάτων

Υπάρχει κάτι σχιζοφρενικό σ' αυτό το καινούργιο διορθωτικό μοντέλο. Στο όνομα της κοινής γλώσσας οι διορθωτές δίνουν 'εφόδια' σε όποιον θα ήθελε να τα αξιοποιήσει για να ξεχωρίσει -και, βέβαια, ξεχωρίζουν οι ίδιοι δίνοντάς τα. Για να δανειστούμε μια γνωστή ιδέα του Πιερ Μπουρντιέ (1979, 1982: 82-85, *passim*), το λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο ανταποκρίνεται σε μια προσπάθεια διάκρισης μέσω της καλής χρήσης της γλώσσας. Αποσκοπεί στη σώρευση ενός 'γλωσσικού κεφαλαίου', ενός θησαυρού λεκτικών τρόπων προς χρήση κυρίως στο γραπτό λόγο. Η αύξηση του 'συμβολικού' αυτού 'κεφαλαίου' εξασφαλίζει μεγαλύτερο κύρος στον κάτοχό του.

Η 'σωστή' χρήση ορισμένων λεκτικών τρόπων, παρά και χάρη στη φυσιολογική τάση να χρησιμοποιούμε τους 'εσφαλμένους', προβάλλει ως διακριτό και διακριτικό γνώρισμα (*signe de distinction*) του 'μορφωμένου', του 'γνώστη της γλώσσας', του 'καλού χειριστή', αυτού που 'ξέρει καλά ελληνικά' -όσο κομπογιαννίτης και να 'ναι. Ελάχιστα ενδιαφέρει αν οι διορθωτικές επισημάνσεις ανταποκρίνονται στη γλωσσική πραγματικότητα ή στη φυσικότητα της ομιλίας (αν δεν ανταποκρίνονται, ακόμη καλύτερα: έτσι επιτυγχάνεται μεγαλύτερη διάκριση). Ελάχιστα επίσης ενδιαφέρει αν η διορθωτική πρακτική, δηλαδή η πρακτική επώνυμων διορθωτών, αποσκοπεί η ίδια στη διάκριση. Σημασία έχει ότι τη νομιμοποιεί.

Ήρθε η στιγμή να εξηγήσουμε το διπλό μότο της ανακοίνωσής μας. Αν φανταστούμε την εξέλιξη της διορθωτικής πρακτικής σαν μια γλωσσική διαμάχη ανάμεσα στην κ. Έλλη Στάη και την κ. Αντζελα Δημητρίου, θα λέγαμε ότι

το παλιό διορθωτικό μοντέλο θα ενδιαφερόταν βέβαια να βελτιώσει τα ελληνικά της συμπαθούς καλλιτέχνης, ενώ το νέο θα ενδιαφερόταν απλώς να νομιμοποιήσει τα ελληνικά της κομψευάμενης τηλεπαρουσιάστριας. Σε μια τέτοια διαμάχη, κερδισμένη, φυσικά, βγαίνει πάντα κάποια κ. Στάη –κι ως κερδίζει τη συμπάθειά μας η ‘λαϊκή’ Λαΐδη.

Αλλά γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο, εξαιτίας αυτής της νομιμοποιημένης και αυτονόητης πια διάκρισης, οι νεότερες επικλήσεις της ιδεολογίας του δημοτικισμού μάς φαίνονται τουλάχιστον υποκριτικές. Δεν ήταν ο δημοτικισμός ιδεολογία διάκρισης –η καθαρεύουσα ήταν.

Σημειώσεις

1. Αποφασίσαμε έτσι να μη λάβουμε υπόψη μας τη στήλη «Αλιεύματα» (παλαιότερα: «Μαργαριτάρια») του Γ. Α. Μπακούρου στο περ. *Πολιτικά Θέματα* (από το 1995 κ.ε.)· μικρό δείγμα (15 δημοσιεύματα της περιόδου 1/4/2000-16/7/2001) μας έπεισε πάντως ότι η στήλη αυτή ακολουθεί απολύτως το λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο (βλ. παρακάτω). Για την έρευνά μας εξετάσαμε 45 αποκόμματα από τη στήλη «Τα μαργαριτάρια» και 10 αποκόμματα από συναφή δημοσιεύματα του *TV ΕΘΝΟΣ*, εκ των οποίων 5 από τη στήλη «Ρωτάτε να σας πούμε για...» (25/1/2000-25/11/2001)· εξετάσαμε όλα τα αποκόμματα, 21 τον αριθμό, από τους πρώτους πέντε μήνες της στήλης «Γλωσσομαχίες» (16/4/1994-17/9/1994) και 66 αποκόμματα από την τελευταία περίοδο της στήλης (30/10/1999-22/6/2001)· τέλος, εξετάσαμε 39 αποκόμματα από τη στήλη «Μικρά Γλωσσικά» (13/8/1999-4/8/2001) καθώς και 4 συναφή δημοσιεύματα του Γ. Η. Χάρη στην εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*.
2. Ιδού η περιγραφή μιας εκπομπής της σειράς «Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική» στην εφ. *Αυριανή*, «Συμβουλές Μπαμπινιώτη για τη γλώσσα μας», 7/2/2001: «Πρέπει να βελτιώσουμε τα Ελληνικά μας, αυτά που γράφουμε και αυτά που μιλάμε, μας συμβουλεύει ο καθηγητής Γιώργος Μπαμπινιώτης στη σημερινή εκπομπή της ΝΕΤ ‘Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική ...’ [...] ‘Η γλώσσα είναι έργο ζωής, είναι κάτι που δεν λύνεται και δεν αντιμετωπίζεται σε δύο, σε πέντε ή και σε δέκα χρόνια. Είναι μια συνεχής ενασχόληση’[,] τονίζει. Οι γλωσσολόγοι της εκπομπής, στο κεφάλαιο ‘Καλύτερα Ελληνικά’, εξετάζουν πώς θα ήταν καλύτερα να λέγονται οι φράσεις ‘πληγέντων περιοχών’ ή ‘πληγεισών περιοχών’ και ‘αναφερθέντων περιπτώσεων’ ή ‘αναφερθεισών περιπτώσεων’.» Για την εκπομπή “Lexiplex”, βλ. «Τηλεπαιχνίδι», εφ. *ΕΞΟΥΣΙΑ* 24-4-2000: «Πρόκειται για ηλεκτρονικούς γλωσσικούς αγώνες στην ελληνική γλώσσα, στους οποίους το κοινό που βρίσκεται στο στούντιο με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών συνθέτει λέξεις.» Γλωσσικές γνώσεις απαιτούνται και σε μη γλωσσικά παιχνίδια· π.χ. η στήλη «Γλωσσομαχίες», *ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗ* 20/5/2000 και 11/8/2000, ασχολείται με το ερώτημα που τέθηκε στο τηλεπαιχνίδι «Εκατομμυριούχος» (*MEGA*, 8/5/2000) εάν υπάρχουν οι λέξεις ‘τρίλημμα’ και ‘πολύλημμα’.
3. Το επιχείρημα του Ηλιού επεκτείνει ο Μπερλής (2000): «η πρακτική της ‘επιμέλειας’, όπως ασκείται τα τελευταία χρόνια, δεν είναι μεμονωμένο φαινόμενο. Συναρτάται

με μια γενικότερη φοβία της αφρόντιστης ή απλώς χαλαρής γλώσσας και μια συνακόλουθη manía διόρθωσης και ιδεοληπτικής καλλιέπειας - εμμόνες που χαρακτηρίζουν πολλούς σημερινούς γλωσσαμύντορες». Πβ. την απάντηση του Τριανταφυλλόπουλου (2001). (Είναι αξιοσημείωτη η αντίδραση επαγγελματία διορθωτή, στον οποίο έδειξα την παρούσα ανακοίνωση· μου υπέδειξε να μην προβάλλω μόνο την αρνητική πλευρά της *ιδεοληψίας* των διορθωτών και επέμενε στο «πόσο επαχθές είναι να φέρνει κανείς σε αξιοπρεπή και κατανοητή μορφή άπειρα *άθλια* κείμενα»).

4. Είδος ετεροχρονισμένου γλωσσικού μανιφέστου αποτελούν τα κάτωθι: «τρεις γλωσσικές παραμέτρους [...] υποστηρίζει ανυποχώρητα η στήλη μας [...], οι οποίες αποτελούν τα 'στηρίγματά' της: 1. Ότι η ελληνική γλώσσα, στα σχολεία, πρέπει να διδάσκεται ενιαία. Άρα, κακώς καταργήθηκε –τότε που καταργήθηκε– η διδασκαλία των αρχαίων κειμένων που είναι η 'πηγή' των Νέων Ελληνικών, παρά τις όποιες απλοποιήσεις τους. 2. Ότι η κοινή *Νεοελληνική* –η Δημοτική– κακώς καταπολεμήθηκε από τον γλωσσικό συντηρητισμό. Αν τα παιδιά μάθαιναν σωστά κάθε φάση της, δεν θα φτάναμε στο σημερινό γλωσσικό 'κομφούζιο'. 3. Ότι *οι εκάστοτε γλωσσικές απλοποιήσεις* –ανάμεσά τους και η *κατάργηση των τόνων*– *κάλυψαν εν πολλοίς τη γραμματική ανεπάρκεια των Ελλήνων*. [...] εμείς, ως στήλη, ακολουθούμε τους τρεις 'δρόμους' που οδηγούν στη γνώση της Ελληνικής: 1. Το δρόμο της *ιστορίας*: *ετυμολογία, λέξεις ομόρριζες και φάσεις* από τις οποίες έχει περάσει η γλώσσα μας. 2. Το δρόμο της *επισήμανσης των λαθών* σε σχέση με την 'ιστορική ορθότητα' των γλωσσικών τύπων. 3. Το δρόμο της *αποδοχής των ... πρώην λαθών*, εφόσον το γλωσσικό αίσθημα του λαού τα υιοθετεί και τα αφομοιώνει.» (8/1/2000, έμφαση στο πρωτότυπο).
5. Αυτού του τύπου η παραδοσιακή *γραμματική οργάνωση* είναι συνθηθέστατη στους οδηγούς της δημοτικής, παρά τις επιμέρους διαφορές τους· συγκρίνε: Δίπλας (1977) – όπου περιλαμβάνονται και δείγματα μεταγλωττισμένων δημοσίων εγγράφων μεσεβρινός (1978)· για ένα νεότερο παράδειγμα βλ. Καρζής (1987) – όπου επίσης περιλαμβάνονται οδηγίες για την αρμόζουσα γλωσσική χρήση στη δημόσια διοίκηση, στα ΜΜΕ κ.α. Πβ. Βλάχος (1983) για ένα άκρως απλουστευμένο παράδειγμα οδηγού με γραμματική οργάνωση (οδηγού γραμματικής, θα λέγαμε). Ας σημειωθεί παρεμπιπτότως ότι η συμπεριλήψη συντακτικών πληροφοριών στα γραμματικά εγχειρίδια είναι πρακτική των νεότερων γλωσσολόγων.
6. Ο Γ. Μπαμπινιώτης (2002) συνόψισε πρόσφατα σε δέκα μόλις σημεία το λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο. Πβ. Wardhaugh (1999: 106) και Μοσχονάς (1999), σχετικά με τον περιορισμένο αριθμό των διορθωτικών επισημάνσεων σε σχέση με το σύνολο των γραμματικών κανόνων μιας γλώσσας. Οι επισημάνσεις του Wardhaugh (1999), της Cameron (1995) κ.ά. για τα αγγλικά, του D. Trudeau (1992) κ.ά. για τα γαλλικά δείχνουν ότι το λεξικό-φρασεολογικό πρότυπο από πολύ νωρίς κυριάρχησε στον γραπτό κανόνα αυτών των γλωσσών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΠΕ)**, (1988). *Γλωσσικός οδηγός για δημοσιογράφους*. Αθήνα: ΑΠΕ.
- Βλάχος, Α. Σ.**, (1983). *Γραμματική της Νεοελληνικής (για τον εγγονό μου Αλέξανδρο)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καθημερινής.
- Bourdieu, P.**, (1979). *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Πατάκης, 2002.
- Bourdieu, P.**, (1982). *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1999.
- Cameron, D.**, (1995). *Verbal Hygiene*. London & New York: Routledge.
- Δίπλας, Γ. Χρ.**, ([1977]). *Τα δημόσια έγγραφα στη δημοτική γλώσσα (σύμφωνα με τη Γραμματική του Κ.Ε.Μ.Ε.)*. Αθήνα: Νέες Εκδόσεις.
- Goffman, E.**, (1981) "Radio Talk: A Study of the Ways of Our Errors". Στο *Forms of Talk*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 197-330.
- Ηλιού, Φ.**, (2000). «Η 'διόρθωση' των κειμένων: Ιστορικές διαστάσεις και κακές συνήθειες». *Τα Ιστορικά* 17.32, Ιούνιος 2000: 3-10.
- Ιορδανίδου, Ά.**, επιμ. (2000). *Οδηγός της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καζής, Θ.**, (1987). *Τα σωστά ελληνικά*. Αθήνα: Εκδ. Φιλιππότη, 41995.
- Κριαράς, Εμμ.**, (1987). *Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 21988.
- Κριαράς, Εμμ.**, (2001). «Προϋποθέσεις για σωστή χρήση». Στο *Δημοσιογραφία και γλώσσα - Πρακτικά συνεδρίου (15-16/4/2000)*, επιμ. Π. Μπουκάλας και Σπ. Μοσχονάς. Αθήνα: ΕΣΗΕΑ, 17-26.
- Λυπουρλής, Δ.**, (1994α). *Γλωσσικές παρατηρήσεις: Από την καθαρεύουσα στη δημοτική*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λυπουρλής, Δ.**, (1994β). *Γλωσσικές παρατηρήσεις II: Από τον λεξιλογικό μας πλούτο*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν.**, επιμ. (χ.χ.). *Εγκόλλιο της ορθής γραφής*. Αθήνα: Έκδοση του περ. ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ.
- μεσεβρινός** (1978). *Σωστή δημοτική*. Θεσσαλονίκη: Τα τετράδια του Ρήγα.
- Μοσχονάς, Σπ.**, (1999). «Σύγχρονες μυθολογίες για τη γλώσσα». *Ο Πολίτης*, 70 (Νοέμβριος 1999): 57-61.
- Μοσχονάς, Σπ.**, (2000). «Ένας χρηστικός οδηγός της ελληνικής γραφής». *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 5/3/2000.
- Μοσχονάς, Σπ.**, (2001). «Δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα». Στο *Δημοσιογραφία και γλώσσα - Πρακτικά συνεδρίου (15-16/4/2000)*, επιμ. Π. Μπουκάλας και Σπ. Μοσχονάς. Αθήνα: ΕΣΗΕΑ, 85-116.

- Μπερλής, Ά.**, (2000). «Το άχθος της γλωσσικής επιμέλειας». *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 3/12/2000.
- Μπουκάλας, Π.**, (1999). «Η ‘δημοσιογραφική κοινή’ και τα πάθη της». Στο *1976-1996: Είκοσι χρόνια από την καθιέρωση της Νεοελληνικής (Δημοτικής) ως επίσημης γλώσσας: Πρακτικά συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα (Αθήνα 29/11-1/12/1996)*, Αθήνα, 503-508.
- Μπαμπινιώτης, Γ.**, (2002). «Οι 10 πιο ενοχλητικές χρήσεις της γλώσσας μας». *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 12/5/2002.
- Παπαζαφείρη, Ι.**, ([1987]). *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*. Αθήνα: Σμίλη, ¹³1996.
- Παπαζαφείρη, Ι.**, (1997). *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*, τόμος Β΄: Άρθρα δημοσιευμένα στην εφημερίδα. ΤΑ ΝΕΑ. Αθήνα: Σμίλη.
- Παπανούτσος Ευ., και Θρ. Σταύρου** (1963-4). *Σύντομες οδηγίες για την καλή χρήση της δημοτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις του περιοδικού *ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ*-Εκδ. Οίκος «Μέλισσα», 1965.
- Τζαννετάκος, Γ. Π.**, ([1991]). *Λόγος ελληνικός στη δημοσιογραφία*. Αθήνα: Λύχνος.
- Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ.**, (2001). «Το δικαίωμα του λάθους και οι διορθωτές δοκιμίων». *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 29/4/2001.
- Trudeau, D.**, (1992). *Les inventeurs du bon usage (1529-164)*. Paris: Minuit.
- Wardhaugh, R.**, (1999). *Proper English: Myths and Misunderstandings about Language*. Oxford: Blackwell.